

Sədaqət Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.3.2024.023

MƏNA İFADƏ ETMƏYƏN ƏVƏZLƏNMƏLƏRİN FONOLOJİ VƏ MORFOLOJİ CƏHƏTDƏN ŞƏRTLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *Səs əvəzlənmələri, substitusiyalar, sadələşmə, eliziya, morfoloji, aferezis*

Keywords: *Sound substitutions, substitutions, simplification, elision, morphological, apheresis*

Ключевые слова: *Звуковые замены, замены, упрощение, элизия, морфологические, афerez*

Giriş. Dilçilik ədəbiyyatında semantik yük daşımamasından və daşımamasından asılı olaraq mənalı və məna ifadə etməyən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir [8, s. 123]. Araşdırmamızda söz və ya sözformada ortaya çıxan semantik yükə nisbət-də səs əvəzlənmələrindən, yəni məna ifadə edən (mənalı) və məna ifadə etməyən (boş) səs əvəzlənmələrindən bəhs ediləcək, məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, bu tipdən olan əvəzlənmələrin istiqaməti, əvəzlənmələrin iyerarxiyası kimi məsələlər araşdırılacaq [1, s. 23].

Kontekst şərtləri müxtəlif xarakterli ola bildiyinə görə, morfemlərin müxtəlif kontekstli və ya allomorfik variantlarını fərqləndirmək lazımdır. Əgər bir abstrakt morfemin müxtəlif variantları kontekstin fonoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq seçilirsə, bu, fonoloji cəhətdən şərtlənən variasiya halıdır. Allomorfların seçilməsi qaydaları fonoloji xarakter daşımırsa, bu, morfemin formasının morfoloji cəhətdən şərtlənmiş variasiya halı ola bilər.

Məsələn, rus dilində /plot/, /plod/ və /plad/ variantları mücərrəd bir *plod* morfeminin fonoloji şərtlənən allomorflarıdır. Burada variantların seçimi vurğunun mövqeyindən, eləcə də kontekstdən asılıdır. Vurğu mövqeyindən yanaşdıqda, vurğulu vəziyyətdə /o/, vurğusuz vəziyyətdə /a/ sait fonemi seçilir. Digərində, əgər bu, pauza və ya kar samitdirsə, son samit kimi /t/, başqa halda /d/ fonemi seçilir. Sözformaların fonoloji yazısına diqqət yetirsək, aşağıdakı mənzərəni görürük.

плот /plot/,

плоды /pladi/,

бесплодный /b'isplódnij/ [6, s. 337].

Gördüyümüz kimi, rus dilinin orfoqrafiyası fonoloji variasiyadan yayınma-da morfemin vahid görünüşünü qorumağa yönəlmişdir.

Fonoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələrinə ingilis dilində cəm şəklinin -s və -es şəklində yazılan markeri, qaydalı feillərin keçmiş zaman formasını əmələ gətirən -ed formantını misal göstərmək olar. Bu formantların, müvafiq olaraq, /s/, /z/, /ɪz/ və /d/, /t/, /ɪd/ kimi tələffüz olunması onlardan əvvəl gələn səslərin təbiətindən asılı olduğunu göstərən nümunələrə tədqiqatımızın birinci fəslində yer vermişik.

Macar dilində feilin müxtəlif formalarında şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri morfoloji cəhətdən şərtlənən allomorf variasiyasına misal ola bilər. Məsələn, vár- “gözləmək” və kér- “soruşmaq” feilinin formalarına diqqət yetirək:

	1-ci şəxsin təki		2-ci şəxsin təki	
indiki zaman	vár-ok	kér-ek	vár -sz [va:rs]	kér-sz [ke:rs]
keçmiş zaman	vár -t-am	kér-t-em	vár -t-ál	kér-t-él
subyunktiv	vár -j-ak	kér-j-ek	vár-j-am	kér-j-él
şərt şəkli	vár -né-k	kér-ne-m	vár -ná-l	kér-né-l

Burada 1-ci və 2-ci şəxslərin təkinin göstəriciləri fonoloji kontekstdən deyil, yalnız hansısa morfoloji göstərici kontekstində işlənməyindən asılı olaraq fərqli formadadır. Cədvəldən görünür ki, göstəricisi sıfır olan indiki zaman formalarında bir cür şəxs-kəmiyyət şəkilçiləri, göstəricisi -t- şəkilçisi olan keçmiş zaman formalarında başqa cür, şərt şəklinin formalarında isə tamam başqa cür şəkilçi istifadə olunur. Digər tərəfdən, subyunktivin və şərt şəklinin göstəricisi olan -j- və -ná-/-né- özü də morfoloji cəhətdən şərtlənən variantlılığa məruz qalır, yəni 1-ci və 2-ci şəxslərin təkinin göstəriciləri kontekstində fərqli formalaradadır (-ak//ek, -k; -l) [3, s. 26]. Başqa sözlə desək, macar dilində bu feil göstəricilərini izah etmək üçün sözformaların fonoloji xüsusiyyətlərinə deyil, morfoloji xüsusiyyətlərinə istinad edilməlidir.

Yuxarıdakı nümunələrin kontekstlə bağlı təhlili kontekst variativliyini üzə çıxarır. Kontekst variativliyi dedikdə morfemin zahiri görünüşünün kontekstdə asılı olaraq dəyişməsi anlaşılır. Burada morfemin məzmun və ya ifadə planının dəyişib-dəyişməməsini də nəzərə almaq lazımdır. Yuxarıda müxtəlif dillərə aid verilmiş nümunələr bu və ya digər cəhətdən şərtlənmiş variantlılığın iki növünün olduğunu və həm də onların arasında çox mühüm fərqlərin olduğunu göstərir. 1) fonoloji variativlik, 2) morfoloji variativlik və ya morfoloji məhdudiyyətləri olan fonoloji variativlik. Belə variativlik mahiyyət etibarilə müəyyən qaydalara əsaslanır. Morfologiya sahəsində birinci növ qaydalara əsasən baş verən əvəzlənmələr adətən avtomatik əvəzlənmələr, ikinci növ qaydaları əsasən baş verənləri isə avtomatik olmayan, tarixi və ya ənənəvi əvəzlənmələr adlandırırlar [6, s. 12]. İkinci növ əvəzlənmə qaydalarının əhatə dairəsi fonoloji uyğunluğun sinxron qaydaları ilə deyil, “ənənə” ilə müəyyən edilir.

Kontekstdən asılı olan əvəzlənmələr fonoloji və morfonoloji əvəzlənmələr kimi olaraq təzahür edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əvəzlənmələrin özündə daşdığı informasiyanın tipindən asılı olaraq, fonoloji cəhətdən şərtlənən və morfoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Fonoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələr elə əvəzlənmələrdir ki, /X/-nın /Y/-ya keçməsinə təmin edən ϵ şərtləri (/x/ => /y/ | ϵ formuluna əsasən) yalnız fonetik cəhətdən formalaşır. Fonoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələrin şərtlərində konkret fonemin və ya fonemlərin xüsusiyyətlərindən, hansısa prosodemin və ya prosodemlərin əlamətlərindən, sözformalar arasındakı sərhədlərdə fonoloji pauza, fasilə və bu kimi əlamətlərdən bəhs etmək olar. Belə əvəzlənmələrdə hansısa morfoloji informasiyadan bəhs etməyə yol verilmir.

Morfoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmələr elə əvəzlənmələrdir ki, /x/ => /y/ | ɛ formuluna əsasən /X/-nin /Y/-ya keçməsinə təmin edən ɛ şərtlərində yalnız morfoloji kontekstdən bəhs edilir. Başqa sözlə desək, konkret bir əvəzlənməni morfoloji şərtlənmiş növə aid etmək üçün onun şərtlərində qrammemdən, hər hansı bir konkret morf və morflar sinfindən, morfun bu və ya digər birləşmə əlamətindən, morfarası və ya sözarası sərhəd və s. kimi xüsusiyyətlərdən danışmaq lazım gəlir [7, s. 85]. Bu cür əvəzlənmələr, şübhəzisi, bu və ya digər fonoloji şərtlərə malik ola bilsə də, hər bir halda morfoloji cəhətdən şərtlənmiş əvəzlənmə hesab edilir.

Bəzən əvəzlənmənin şərtlərini yalnız fonoloji cəhətdən xülasə etmək mümkün olsa da, əslində onlar müəyyən morfoloji hadisə ilə əlaqəli olur. Məsələn, latın dilində kişi və qadın cinsinin təki üçün adlıq halın düzəlməsində *pont* “körpü”, *aetat* “yaş, il”, *part* “hissə”, *palud* “bataqlıq” kimi mənalı kök morfemin sonundakı /t/ və /d/ partlayışlı diş samitləri şəkilçi morfemə (suffiksə) aid olan /s/-dan əvvəl düşür [4, s. 17]. (misallar üçün bax: I fəsil). Eyni hadisə haqqında İ.Melçuk fikrini belə yekunlaşdırır ki, latın dilində partlayışlı diş samitləri /s/-dan əvvəl başqa situasiyalarda rast gəlinmədiyinə görə, morfoloji faktların xatırladılmasına ehtiyac yoxdur və belə növ qaydalar fonoloji şərtlənmiş qaydalar hesab olunur [8, s. 125].

Bunun əksinə, ərəb dilində müəyyənlik bildirən *al-* artiklində *l* sonorusunun söz kökündəki sözünü diş samitinin təsiri ilə assimilyasiyaya uğraması halında morfoloji şərait, yəni assimilyasiya olunan /l/ ilə assimilyasiya edən samit arasında morfem sərhədinin olması və /l/-nin artikla aid olması zəruri şərtlərdir, çünki /l/ sonoru nə saitlərlə və digər samitlərin bir morfem daxilində, nə digər morfem sərhədlərində, kök və şəkilçi sərhədində işləndiyi hallarda assimilyasiya olunur. Bu səbəbdən ərəb dilində haqqında danışdığımız hadisə morfoloji şərtlənmiş əvəzlənməni təmsil edir [9, s. 14].

Tədqiqatımızın əvvəlki fəsillərində də fonoloji və morfoloji şərtlənmiş, məna ifadə etməyən səs əvəzlənmələrinə aid nümunələrə toxunmuşuq. İndi onları təkrarlamağa ehtiyac olmasa da, ümumiləşmiş şəkildə xülasə edə bilərik.

Dildə qazanılan və ya itirilən fərqləndirici əlamətdən asılı olaraq dəyişə bilən əvəzetmə cütləri artikulyasiya ilə bağlı olduğuna görə, labiallaşma // delabiallaşma, aspirasiya // dezaspirasiya, palatallaşma // velyarlaşma, nazallaşma // denazallaşma, spirantlaşma // despirantlaşma, qlotallaşma // deqlotallaşma, karlaşma // cingiltiləşmə, uzanma // qısalma və s. kimi əvəzetmə cütlərinə aid abxaz, abxaz-adıgey, başqırd dilinə aid verilmiş nümunələr fonoloji cəhətdən şərtlənmiş səs əvəzlənmələrini təmsil edir. Dünya dillərinin bir çoxunda belə əvəzlənmələr geniş yayılmışdır.

Başqırd dilində intervokal vəziyyətdə şəkilçi qəbul etdikdə söz sonundakı *n*, *k*, *κ* kar samitləri özlərinin cingiltili qarşılıqları ilə əvəzlənməsi, tatar dilində söz kökünün fonetik quruluşundan asılı olaraq, şəkilçilərdə morfoloji vəziyyətin və sintaktik mövqenin dəyişməsi nəticəsində söz kökü və şəkilçi sərhədində kar samitlərin cingiltiləşməsi, türk dillərində ikihecalı *ağız*, *burun*, *alın*, *boyun*, *gönül*, *oğul* kimi əsl sözlər və *fikir*, *vakit*, *ömür*, *akıl*, *emir* kimi alınma sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən söz kökündəki saitin düşməsi, türk dillərində saitlərin ahəngi, latın dilində partlayışlı diş samitinin /s/-dan əvvəl düşməsi, rus dilində vurğusuz saitlərin reduksiyası, sanskritdə sandhi hadisəsi də fonetik şərtlənmiş səs əvəzlənmələrinə aid edilə bilər [2, s. 23].

Nəticə. Yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dilin morfonoloji vasitələri sahəsində bir sıra iyerarxik münasibətləri fərqləndirmək olar. Onların bəziləri ümumən dildə, eləcə də konkret bir dildə morfonoloji vasitələrinin sistemdəki xüsusi çəkisinə görə ümumi iyerarxiyasını, digər bir hissəsi əvəzlənmə silsiləsi üzvlərinin iyerarxiyasını, üçüncü bir hissəsi isə söz formaların və derivatların əmələ gəlməsində istifadə olunan qaydaların iyerarxiyasını tənzimləyir.

Morfoloji şərtlənmiş səs əvəzlənmələri german, kelt, roman, türk (qazax, uyğur) dillərində umlautun bəzi hallarını, bir sıra dillərdə, məsələn, ingilis dilində vurğunun yerini dəyişməsi, sanskrit, qədim və müasir german, sami, kartvel, türk dillərində ablaut, daxili fleksiya, sait mutasiyaları və sair terminlərlə ifadə olunan hadisələri əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Campbell, Lyle, Mixco, Mauricio J. Glossary of Historical Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
3. Round, Carol. Hungarian: An Essential Grammar. Routledge Essential Grammars. London and New York, Taylor & Francis e-Library, 2002.
4. Veysəlli F. Fonetika və fonologiyaya məslələri. Bakı: Elm, 1993.
5. Коновалова Т.И. Чередования фонем в английском и русском языках (сопоставительный анализ): АКД. М., 1980.
6. Кукушкина О.В. Морфонология современного русского литературного языка: Учебник. М.: Издательство Московского университета, 2016.
7. Маслов Ю.С. О типологии чередований, Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004.
8. Мельчук, И.А. Курс общей морфологии, Москва Вена: Языки славянской культуры, 2001.
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов. 5-е изд. М.: Аспект Пресс, 2004.

Sedagat Abbasova

Summary

PHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL CONDITIONING OF SUBSTITUTIONS THAT DO NOT EXPRESS MEANING

It is possible to divide the main groups themselves into additional subgroups, which are distinguished as sound substitutions. In this chapter, special subgroups of the main groups of sound substitutions will be examined.

Substitutions are divided into subgroups such as 1) substitution, 2) conjugation and 3) decomposition. The fusion group includes "morphological" fusion, consonant fusion, and vowel fusion, while the fragmentation group includes consonant splitting and diphthongization. The analysis of language materials shows that substitution often occurs either only with vowels or only with consonants. This has given researchers a reason to exhibit different approaches.

Abbreviations are divided into 1) simplification, 2) elision (which in turn is represented by apocope and syncope), 3) apheresis and 4) haplology subgroups.

While expansions and sandhial substitutions occur in the vast majority of languages, metathetic substitutions are not observed in all languages. Let's consider them separately.

Седагат Аббасова

Резюме

**ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ
ЗАМЕН, НЕ ВЫРАЖАЮЩИХ ЗНАЧЕНИЯ**

Сами основные группы можно разделить на дополнительные подгруппы, которые выделяются как звуковые замены. В этой главе будут рассмотрены специальные подгруппы основных групп звуковых замен.

Замены делятся на такие подгруппы, как 1) замена, 2) сопряжение и 3) разложение. Группа слияния включает «морфологическое» слияние, слияние согласных и слияние гласных, а группа фрагментации включает расщепление согласных и дифтонгизацию. Анализ языковых материалов показывает, что замена часто происходит либо только с гласными, либо только с согласными. Это дало исследователям повод демонстрировать разные подходы.

Аббревиатуры разделены на 1) упрощение, 2) элизию (которая в свою очередь представлена апокопом и обмороком), 3) афerez и 4) гапологию подгруппы.

Хотя расширения и сандхиальные замены происходят в подавляющем большинстве языков, метатетические замены наблюдаются не во всех языках. Рассмотрим их отдельно.

Rəyçi: dos. E.İbrahimov